

<https://ui.ac.ir/en>

Journal of Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 12, Issue 4, No.33, Winter 2020-2021, pp.21-38

Received:30/06/2019

Accepted:07/06/2020

Investigating the Equivalents of ‘Asbaha’ with the Present Tense in Persian Translations of *the Holy Quran*

Reza Mirabolhassani

Ph. D. Student of Quran and Hadith, University of Isfahan, Isfahan, Iran
rezaml@gmail.com

Reza Shokrani*

*Corresponding author: Assistant Professor of Quran and Hadith Sciences, University of Isfahan, Isfahan, Iran
shokrani.r@gmail.com

Abstract

One of the main requisites for understanding *the Quran* is the comprehension of the language of the time of revelation. Then, only referring to the interpretations or translations of *the Quran*, which are based on such an understanding, is acceptable. Accordingly, among the conditions of understanding, interpreting, and translating *the Quran*, attention should be paid to its syntactic implications. Without having proper knowledge of syntactic implications, the process of understanding, interpretation, and translation may not be completed. Hence, the semantics of the syntactic construction of *the Quran* and finding their equivalents in various languages, including Persian, are the prerequisites of understanding, interpreting, and translating *the Quran*. The present study aims at investigating the syntactic semantics of the structure of ‘Asbaha+ the present verb’ in *the Holy Quran* and its equivalent in Persian. Therefore, the study reviews the verb ‘Asbaha’ in Arabic as well as the structure of ‘Asbaha+ the present verb’ in *Quranic* exegeses and translations. Finally, through examining about 150 exegeses and more than 50 translations, this construction is modeled in two positive and negative aspects in Persian.

The verb ‘Asbaha’ is one of the semi-mutisarrif verbs. This verb and its similar verbs (adhha, zalla, amsa, and bat) have two functions in Arabic grammar: 1) Tamma (complete): when it means entering one of these five times (morning, noon, during the day, evening or the beginning of the night, and during the night), in this case, it suffices to take the subject and does not need a noun and a predicate; 2) Naqisah (incomplete): when these verbs are incomplete, they have two states (i.e. attribution of the predicate to the subject in one of the five tenses, and attribution of the predicate to the subject without indicating the five tenses).

In the second and third cases, these verbs are considered as linking or attributive verbs and are translated as ‘became, made, turned’, with the difference that in the third case, they no longer have the meaning of time.

The verb ‘Asbaha’ before the present verb is an auxiliary (definite) verb. This structure is used 3 times in *the Holy Quran*. In two verses, the present verb, which is the predicate of ‘Asbaha’, are positive, and in one verse is negative.

Through the grammatical analysis and the study of the interpretive context (combination), the present study proves that when ‘Asbaha’ is used as an auxiliary verb and its predicate is a verbal sentence (fi’liyah) accompanied by a present verb, it is emptied of the concept of time and has only the meaning of becoming (sayrouat). Also, the Quranic applications of this syntactic structure by examining the context of the verses show that ‘Asbaha’ in these cases lacks the meaning of time. There is no indication of the combination of the verses. It concludes that the special event happened in the morning. Most interpretations are silent about the time of occurrence of these verses. Among 150 interpretations, only a few have specified their occurrence in the morning, of which one or two interpretations have suggested the existence or non-concept of time as a

probability.

By examining the translations of *the Holy Quran*, in general, the translation of the verb 'Asbaha' in these verses may be divided into 4 categories based on their frequency including the concept of time, the concept of becoming, the scattered concepts, and the equivalent. As there is no reason in the interpretations for the existence of the concept of time. It seems that the adverb 'digar' (no longer) is an appropriate equilibrium for the verb 'Asbaha' in this structure, which indicates the concept of becoming and evolution and is used for both positive and negative aspects.

Keywords: Persian Translations of *the Quran*, the Pattern of Incomplete Verbs, Syntactic Constructions of *the Quran*, 'Asbaha' with a Present Verb, the Adverb Digar (no Longer).

References

- *The Holy Quran*.
- Al-Ghalaeni, M. (n.d). *Ad-Durus al-Arabiyya*. Tehran: Nasser Khosrow.
- Al-Hamadani, I. A. (1963). *Sharh Ibn Aqeel*. Vol I. Egypt: al-Maktaba at-Tijariyya al-Kubra.
- Ansari, M. R. (1981). Incomplete Verbs and How They Work. *Tarjoman Wahy*, 10.
- As-Sabban, M. I. A. (n.d). *Hasheeah as-Sabban Ala Sharh al-Ashmouni Ala Alfeeyya Ibn Malik*. Vol I. Beirut: Al-Asreeyyah Library.
- Azarnoosh, A. (1996). *History of Translation from Arabic to Persian (from the beginning to the Safavid ara) I. Quranic Translations*. 1st ed. Tehran: Soroush Publication.
- Azarnoosh, A. (1997). *Arabic Language Teaching 2*. 7th ed. Tehran: Academic Publication.
- Farahidi, Kh. I. A. (1988). *Kitab al-'ayn*. Tehran: Dar al-Hijrah Foundation.
- Feqhizadeh, A. H. (2010). *Translation Method Workshop*. 1st ed. Tehran: Samt.
- Ibn Faris, A. I. F. Z. (1983). *Mo'jam Maqaees al-loghah*. Vol III. Qom: Islamic Media Library.
- Ibn Manzoor, M. I. M. (1984). *Lisan al-Arab*. Vol II. Qom: Adab al-Hawza.
- Jowhari, I. I. H. (1986). *Taj al-Logha Wa Sihah al-Arabiyya*. Vol I. 4th ed. Beirut: Dar al-Ilm Li al-malaeen.
- Karimi Nia, M. (2017). Conversation with Dr. Azartash Azarnoush: The Formation of the Old Persian Translation of the Holy Quran. *Tarjoman Wahy*, 42.
- Mostafawi, H. (1981). *At-Tahqiq Fi Kalimat al-Quran*. Tehran: Book Translation and Publishing Company.
- Software of Jāmi at-Tafasir Noor .version 2 (With about 150 exegeses and 52 translations of *the Holy Qur'an*), Computer Science Research Center of Islamic Sciences.
- *The Holy Quran*.
- Zarkoob, M. (1999). *A New Method of Translation Technique*. 3rd ed. Isfahan: Mani.
- Zarkoob, M. & Karimi, Z. (2010). The Historical Path for Translating 'Asbaha' into Persian. *Research in Arabic Language and Literature*, 2.

فنون ادبی

نوع مقاله: پژوهشی

سال دوازدهم، شماره ۴ (پیاپی ۳۳) زمستان ۱۳۹۹، ص ۲۱-۳۸

تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۴/۹ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۳/۱۸

بررسی و نقد برابرنهاده‌های «أصبح» با فعل مضارع در ترجمه‌های فارسی قرآن

رضا میرابوالحسنی، دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

rezamls@gmail.com

رضا شکرانی*، استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

shokrani.r@gmail.com

چکیده

یکی از شروط اساسی فهم قرآن، فهم زبان عربی زمان نزول است و تنها مراجعه به آن بخش از تفاسیر یا ترجمه‌هایی از قرآن رواست که بر پایه چنین فهمی تألیف شده باشد. بر این اساس، از جمله شرایط فهم، تفسیر و ترجمه قرآن، درک مدلول ساخت‌های نحوی آن، بر اساس دلالت این ساخت‌ها در زمان نزول است؛ زیرا بدون شناخت درست و دقیق آن، فرایند فهم، تفسیر و ترجمه محقق نمی‌شود. از این رو معناشناسی سازه‌های نحوی قرآن و برابریابی آن در زبان‌های گوناگون و از جمله فارسی از پیش‌نیازهای فهم، تفسیر و ترجمه قرآن است. این پژوهش در راستای پژوهش‌هایی از این دست در پی معناشناسی نحوی ساخت «أصبح» با فعل مضارع در قرآن کریم و پیشنهاد برابرنهاده مناسب آن در زبان فارسی است. از همین رو فعل «أصبح» را در عرصه لغت و نحو عربی و ساخت «أصبح» با فعل مضارع را در عرصه تفسیر و ترجمه قرآن کریم کاویده و پس از بررسی حدود ۱۵۰ تفسیر و بیش از ۵۰ ترجمه قرآن، این ساخت را در وجه مثبت و منفی در فارسی الگویابی کرده و قید «دیگر» را در وجه مثبت و منفی برای آن پیشنهاد داده است.

کلید واژه‌ها: ترجمه‌های فارسی قرآن، الگویابی افعال ناقصه، سازه‌های نحوی قرآن، «أصبح» با فعل مضارع، قید «دیگر»

۱. مقدمه

فهم متن در گرو توجه و بررسی عوامل متعددی همچون ساخت‌های نحوی آن متن است. از جمله ساخت‌ها، ساخت افعال ناقصه است که با توجه به کاربرد فراوان این ساخت در قرآن، بررسی قرآنی آنها و تحلیل صحیح و معادل‌یابی هریک در زبان فارسی ضروری می‌نماید. پژوهش حاضر یکی از افعال ناقصه، یعنی «أصبح» را هنگامی که خبر آن فعل مضارع باشد، بررسی می‌کند و با وارد کردن معنا به نحو عربی در پی کشف معنای این سازه دستوری در قرآن کریم و در پی پاسخ‌گویی به پرسش‌های زیر است:

۱- تحلیل ساخت نحوی «أصبح + فعل مضارع» چه نتایج متفاوتی در مقایسه با نحو سنتی در پی خواهد داشت؟

۲- برابریابی روشمند این ساخت در قرآن کریم، در زبان فارسی چه دستاوردهایی برای ترجمه قرآن کریم دارد؟

* مسؤل مکاتبات

Copyright © 2020, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they cannot change it in any way or use it commercially.

Doi: [10.22108/liar.2020.117928.1651](https://doi.org/10.22108/liar.2020.117928.1651)

۲. پیشینه پژوهش

در زمینه فعل «أصبح» در قرآن کریم تاکنون دو مقاله نگاشته شده است:

۱. مقاله «افعال ناقصه و چگونگی عمل آنها» (انصاری، ۱۳۸۰) که تنها فعل «أصبح» و کاربردهای آن در قرآن کریم را بررسی کرده و برخی از ترجمه‌های کهن و معاصر آن را نیز ارائه داده است، اما به نقد ترجمه‌های قرآن کریم و پیشنهاد ترجمه درست یا الگویابی فارسی آن پرداخته است.

۲. «المسار التاريخي لترجمة «أصبح» إلى الفارسية»، زرکوب و کریمی (۱۳۸۹) نیز بیشتر به بررسی سیر تاریخی ترجمه این واژه پرداخته و متمرکز بر قرآن کریم نیست و به بررسی نمونه‌هایی از نثر عربی کهن یا معاصر و نیز نهج البلاغه هم پرداخته است و هرچند برای وجه منفی ساختار «أصبح + فعل مضارع» برابرنهاده‌ای پیشنهاد کرده، برای وجه مثبت آن پیشنهاد مشخصی ندارد و آن را به سلیقه مترجمان واگذار کرده است. همچنین در این دو مقاله بافت و سیاق آیات بررسی نشده و به نظرات مفسران توجه نشده است. از این رو به نظر می‌رسد موضوع مورد بحث به تحلیل و بازکاوی بیش‌تری نیاز دارد و پژوهش فراگیر در این عرصه بایسته می‌نماید. در پژوهش پیش رو نخست ذیل آیات مورد نظر، به همه تفاسیر نرم‌افزار جامع التفاسیر (حدود ۱۵۰ تفسیر که با حذف ترجمه‌ها و تلخیص‌ها و گزیده‌ها به حدود ۱۳۰ تفسیر می‌رسد) مراجعه شده و در گام دوم همه ترجمه‌های موجود در این نرم‌افزار (۵۲ ترجمه) بررسی شده است. گفتنی است برخی از ترجمه‌ها فقط ترجمه است؛ برخی در دل تفاسیر فارسی است که هم آیات ترجمه شده و هم تفسیر آیات ارائه شده است و برخی دیگر ترجمه تفاسیر عربی است. دلیل بررسی تفاسیر نیز آن است که بررسی سیاق آیات در تشخیص اینکه آیا فعل «أصبح» در این ساختار مفهوم قید زمان یا کارکرد دیگری دارد، بسیار مهم و تأثیرگذار است.

۳. افعال ناقصه

افعال ناقصه^۱: افعالی هستند که بر مبتدا و خبر وارد می‌شوند و مبتدا را به‌خاطر شباهت به فاعل، مرفوع و خبر را به‌دلیل شباهت به مفعول به، منصوب می‌کنند (الغلائینی، بی‌تا: ۱/ ۳۴۰). این افعال طبق دیدگاه مشهور ۱۳ فعل هستند که چند فعل به آن‌ها ملحق می‌شود و از آنجا که معروف‌ترین و پرکاربردترین و به تعبیری أمّ الباب آنها «کان» است، در نحو به أخوات «کان» مشهور هستند.

فعل «أصبح» از افعال شبه‌متصرف (ناقص التصرف) به شمار می‌رود؛ بدین معنا که ماضی و مضارع آن به کار می‌رود؛ اما امر آن کاربرد ندارد.

۳-۱. فعل أصبح

۳-۱-۱. أصبح در لغت

فراهیدی اصل ماده «صبح» را به معنای شدت سرخی در مو می‌داند و «صَبَحَ» و «صَبَّاح» را به آغاز روز معنا کرده است. او واژه «مُصْبِحِينَ» در آیه مبارک (فَأَخَذْتَهُمُ الصَّيْحَةَ مُصْبِحِينَ) (الحجر: ۸۳). را پس از طلوع فجر و پیش از طلوع خورشید دانسته است (فراهیدی، ۱۴۰۹ق: ۱۲۵/۳). جوهری «صَبَّحَ» را به فجر معنا کرده و «صَبَّاح» را نقیض مساء دانسته و در عبارت «أصبح فلان عالماً» فعل «أصبح» را مترادف «صار» دانسته است (جوهری، ۱۴۰۷ق: ۳۸۰/۱). *لسان العرب* «صبح» را به هردو معنای آغاز روز و فجر معنا کرده و صباح را نقیض مساء دانسته و گفته است: *أَصْبَحَ الْقَوْمُ: دَخَلُوا فِي الصَّبَاحِ. سَبَسَ مِنْ سَبَبِيَّةٍ نَقَلَ* می‌کند که عبارت «أَصْبَحْنَا وَأُمْسَيْنَا» یعنی «صِرْنَا فِي حِينِ ذَاكَ» و واژه «مُصْبِحِينَ» در آیه مبارک (فَأَخَذْتَهُمُ الصَّيْحَةَ مُصْبِحِينَ) (الحجر: ۸۳). را به معنای هنگام ورود در صبح دانسته است. همچنین وی در عبارت «أصبح فلان عالماً» فعل «أصبح» را مترادف «صار» دانسته است (ابن منظور، ۱۴۰۵ق: ۵۰۶/۲). در *لسان العرب* افزون بر معنای «سرخی رنگ در مو» از زهری

چنین آورده شده که رنگ صبح صادق اندکی به قرمزی می‌زند؛ گویی رنگ شفق اول در آغاز شب است. معنای دیگری نیز در این کتاب بیان شده که در دو کتاب پیشین نبود و آن زیبایی و زیباربودن است؛ بدین شرح که اگر عین‌الفعْل ماضی آن مضموم و مصدر آن صَبَاحَة باشد به معنای زیبایی است و صَبِیحُ الوجه یعنی زیباروی؛ و چنانچه صَبِیحٌ یَصْبِیحُ صَبِیحاً باشد به معنای سرخ موی بودن است و أَصْبِحُ الشَّعْرُ یعنی سرخ موی (همو: ۵۰۶-۵۰۷). **معجم مقاییس اللغة** برای این ماده یک ریشه (اصل) بیشتر نمی‌شناسد و آن رنگ سرخ است و گفته صبح را به دلیل سرخی آن بدین نام نهاده‌اند؛ همان‌گونه که مصباح را به دلیل سرخی نور آن مصباح نامیده‌اند (ابن فارس، ۱۴۰۴ق: ۳/ ۳۲۸). **التحقیق فی کلمات القرآن** پس از نقل معنای این ماده از چند کتاب لغت، گوهر معنایی این ماده را برطرف شدن ظلمت مادی یا معنوی و حصول روشنایی ظاهری یا باطنی دانسته که یکی از مصادیق این معنا پیدایش فجر با رفتن شب است. وی در ادامه گفته است: «إصبح» به معنای صیوروت شخص یا چیزی و لازم است و باب تفعیل آن متعدی است. صباح مصدر است و صبح اسم مصدری است که اسمی برای زمان صباح قرار گرفته است. گاه مراد از «إصبح» صرف تحوّل است که نیازمند ذکر حالتی است که به آن متحوّل می‌شود و در این صورت از افعال ناقصه به شمار می‌رود (مصطفوی، ۱۳۶۰: ۶/ ۱۷۸-۱۸۰).

در جمع‌بندی معنای لغوی این ماده به نظر می‌رسد که معنای بنیادین و هسته گوهرین معنا همان سرخی باشد که سپیده‌دم را به جهت سرخی رنگ افق در آن هنگام «صبح» گویند و به آدمی با گونه‌های گلگون «صبیح» یعنی زیبا گویند.

۳-۱-۲. أصبح در نحو

فعل «أصبح» و اخوات آن (أضحی، ظل، أمسی و بات) در دستور زبان عربی دو نوع کاربرد دارند:

۱. تأمه: هنگامی که مراد از آن داخل شدن در یکی از این زمان‌های پنج‌گانه (بامداد، چاشت، در طول روز، عصر یا آغاز شب و در طول شب) باشد که در این صورت، به گرفتن فاعل بسنده می‌کند و نیازی به اسم و خبر ندارد (ابن عقیل، ۱۳۸۴ق: ۱/ ۲۷۹). در قرآن کریم فعل «أصبح» تنها در یک مورد به شکل تأمه به کار رفته است: فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ (الروم: ۱۷) شامگاهان و بامگاهان خدای را تسبیح کنید.
۲. ناقصه: هنگامی که این افعال ناقصه باشد، خود دو حالت دارند:

الف) مراد اِتِّصاف مسندالیه (مبتدا) به مسند (خبر) در یکی از زمان‌های پنج‌گانه باشد (همو: ۲۶۸)؛ مانند: «أمسی الجوّ غائماً و أصبح ممطراً» که یعنی هوا هنگام شب ابری و هنگام صبح بارانی شد.

ب) مراد اِتِّصاف مسندالیه (مبتدا) به مسند (خبر) بدون دلالت بر زمان‌های پنج‌گانه باشد که در این صورت همانند «صار» به معنای «شد» به کار می‌روند؛ مانند: «ظَلَّ وَجْهَهُ مُسْوَدًّا» (النحل: ۵۸) که یعنی چهره‌اش سیاه شد (می‌شد). پر واضح است که مژده فرزنددارشدن هر زمانی ممکن است به مرد داده شود و این بشارت لزوماً در طول روز نیست؛ بنابراین فعل «ظَلَّ» در اینجا فاقد معنای زمان (در طول روز) است و تنها نسبت میان مبتدا و خبر (اسم و خبر) را می‌رساند. برای نمونه آیه مبارک «فَتُصْبِحُ الْأَرْضُ مُخْضَرَّةً» (الحج: ۶۳) بدین معناست که «زمین سبز می‌شود». گفتنی است فعل «کان» نیز در برخی موارد به معنای «صار» به کار می‌رود؛ همچون «فكانت سراً» یعنی «سراب شد» یا «به سراب تبدیل شد» (ر.ک. الغلائی، بی تا: ۲۷۶۲-۲۷۷).

این افعال ناقصه در حالت دوم و سوم حکم افعال ربطی یا اسنادی را دارند و به «شد، گشت، گردید» ترجمه می‌شوند، با این تفاوت که در حالت سوم دیگر مفهوم زمان ندارند.

البته از دیدگاه نحویان کوفی افعال مذکور همواره تأمه هستند و فاعل می‌گیرند و در مواردی که پس از آن اسمی منصوب به کار می‌رود، نقش حال دارد؛ نه خبر افعال ناقصه. صاحب **التحقیق فی کلمات القرآن** در این خصوص چنین گفته است:

هر فعلی بر تحوّل یا داشتن حالتی دلالت دارد و تمام شدن مفهوم آن به ذکر حالتی است که به آن می‌انجامد که به آن خبر گفته می‌شود. در میان نحویان مشهور است که افعال ناقصه اسم را مرفوع و خبر را منصوب می‌کنند و از عوامل به شمار می‌روند. اما تحقیق آن است که این افعال اسم پس از خود را در مقام فاعل مرفوع می‌کنند و اسم دیگر براساس حال بودن

منصوب است؛ همان‌گونه که کوفیان بر این باورند. از این رو، میان این افعال و دیگر افعال لازم تفاوتی نیست؛ جز اینکه این افعال ناقص بوده و نیازمند یک محوگ‌الیه هستند که همان حال است، تا معنای جمله کامل شود و سکوت بر آن صحیح باشد. در نتیجه، افعال ناقصه صرفاً بر تحول به یک حالتی دلالت می‌کنند، ولی اگر فی نفسه بر ثبوت و پایداری و استقرار دلالت کنند، فعل تام محسوب می‌شوند. برای نمونه این واژه در آیه‌ای همچون «أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا» (الملک: ۳۰) ناقص است و در آیه‌ای همچون «فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ» (الروم: ۱۷) تام است که در اینجا مراد دخول در صبح و استقرار در آن است (مصطفوی، ۱۳۶۰: ۱۳۶/۱۸۱).

ریشه (صبح) چندین کاربرد اسمی نیز در قرآن کریم دارد؛ همچون «صَبَاح، الإصباح، مُصْبِحِينَ و...» که از بحث ما خارج است. در میان کاربردهای فعلی نیز در برخی موارد خبر آن مفرد (تک‌واژه) است که یا جامد است؛ مانند: «فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا» (آل عمران: ۱۰۳) یا مشتق؛ مانند: «فَأَصْبَحُوا ظَاهِرِينَ» (الصف: ۱۴)، در مواردی شبه‌جمله است؛ مانند: «فَأَصْبَحَتْ كَالصَّرِيمِ» (القلم: ۲۰) و در مواردی جمله‌ای فعلیه با فعل مضارع است؛ مانند: «فَأَصْبَحَ يُقَلِّبُ كَفَّيْهِ» (الکهف: ۴۲). آن بخشی که بیشتر قابل بحث است بخش اخیر است.

افعال ناقصه و مقاربه در مواردی که تامه نباشند در برخی موارد در حکم افعال معین و کمکی در دیگر زبان‌ها همچون زبان‌های هند و اروپایی به کار می‌روند. برای نمونه کان با فعل ماضی معنای ماضی بعید می‌دهد «وَلَقَدْ كَانُوا عَاهَدُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ لَا يُولُونَ الدُّبَارَ»؛ با آنکه قبلاً با خدا سخت پیمان بسته بودند که پشت [به دشمن] نکنند (یوسف: ۲۷) و با فعل مضارع معنای ماضی استمراری (کُلُوا وَاشْرَبُوا هَنِيئًا بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ)؛ به [پاداش] آنچه می‌کردید، بخورید و بیاشامید گواراتان باد (المرسلات: ۴۳) و یكون با قد و فعل ماضی معنای ماضی التزامی «وَأَنْ عَسَى أَنْ يَكُونَ قَدِ اقْتَرَبَ أَجَلُهُمْ» و اینکه شاید هنگام مرگشان نزدیک شده باشد (الأعراف: ۱۸۵).

فعل «أصبح» در مقام فعل کمکی همواره به شکل ماضی به کار می‌رود و در این حالت، هیچ‌گاه کاربرد مضارع ندارد؛ برعکس «کان» یا برخی دیگر از افعال ناقصه (همچون مازال، لا یزال) یا افعال مقاربه (همچون کاد، یکاد) که در مقام فعل کمکی، مضارع آنها نیز به کار می‌رود؛ مازلت آدرس، لا أزال آدرس؛ کاد یذهب؛ یکاد یذهب. هرچند بنابر دیدگاه برخی محققان همچون آذرنوش (۱۳۷۶: ۸۴-۸۵) و فقهی‌زاده (۱۳۸۹: ۱۶۱)، افعال ناقصه و مقاربه در مقام افعال کمکی مجرد از زمان هستند؛ به نظر می‌رسد که این دیدگاه به‌طور کلی و در همه‌جا درست نمی‌نماید؛ برای نمونه «مازلت آدرس» همچنان درس می‌خواندم؛ «لا أزال آدرس» همچنان درس می‌خوانم؛ «کادوا یقتلونینی» نزدیک بود مرا بکشند» (الأعراف: ۱۵۰)؛ «تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَنْفَطَرْنَ مِنْهُ» نزدیک است آسمان‌ها از این [سخن] بشکافتند» (مریم: ۹۰). اما در مورد فعل «أصبح» با توجه به اینکه در مقام فعل کمکی، مضارع آن کاربرد ندارد، این دیدگاه درست به نظر می‌رسد و بافت سخن و متن، زمان آن را تعیین می‌کند: أصبحْتُ أَحِبُّكَ: دیگر تو را دوست دارم/ داشتم.

فعل «أصبح» ۲۸ بار در قرآن کریم به کار رفته که ۲۷ مورد ناقصه و ۱ مورد تامه است و از ۲۷ مورد ناقصه در ۳ مورد در جایگاه فعل کمکی به کار رفته که پس از آن، فعل مضارع آمده است.

در ترجمه این فعل در مواردی که خبر آن مفرد یا شبه‌جمله است، مشکل چندانی وجود ندارد. برای نمونه فعل «أصبح» در آیه مبارک «فَطَوَّعَتْ لَهُ نَفْسُهُ قَتْلَ أَخِيهِ فَقَتَلَهُ فَأَصْبَحَ مِنَ الْخَاسِرِينَ» (المائدة: ۳۰) در تمامی ترجمه‌های موجود در نرم‌افزار جامع‌التفاسیر بدون استثناء به «شد، گشت و گردید» ترجمه شده است. هرچند در برخی موارد به دو شکل ترجمه شده است؛ هم دارای مفهوم زمان و هم بدون مفهوم زمان؛ مانند آیه مبارک «فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جِثْمِينَ» (الأعراف: ۷۸). البته در این آیه نیز بیشتر مترجمان به فعل ربطی یا اسنادی «شدند (انصاریان، پابنده)، گشتند (شعرانی، دهلوی، صفی‌علی‌شاه) و بگردیدند (طبری)» ترجمه کرده‌اند؛ اما برخی به معنای «سحرگاهان (کاویان‌پور)، صبحگاهان (حجتی)، بامداد کردند (مبیدی) و صبح کردند (یاسری)» و مواردی از این دست ترجمه کرده‌اند. آنچه مورد بحث این مقاله است مواردی است که خبر این

فعل (أصبح)، جمله فعلیه با فعل مضارع است که در قرآن کریم تنها در سه آیه چنین حالتی به چشم می‌خورد و ترجمه‌های بسیار متفاوتی از این فعل ارائه شده است؛ هرچند عمده ترجمه‌ها به دو یا سه حالت کلی برمی‌گردد که معمولاً یا دارای مفهوم زمان (بامداد) هستند و یا فاقد آن. از این ۳ آیه در دو مورد نخست، فعل مضارع، که خبر «أصبح» است، مثبت و در آیه سوم فعل مضارع منفی است. موارد کاربرد آن بدین ترتیب است:

۱. وَأَحِيطَ بِثَمَرِهِ فَأَصْبَحَ يُقَلِّبُ كَفِّهِ عَلَىٰ مَا أُفْتُقَ فِيهَا وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَىٰ عُرُوشِهَا وَيَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُشْرِكْ بِرَبِّي أَحَدًا (الكهف: ۴۲).
۲. وَأَصْبَحَ الَّذِينَ تَمَتَّوْا مَكَانَهُ بِالْأُحْسَنِ يَقُولُونَ وَيَكُنَّ اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَوْ لَا أَن مِّنَ اللَّهِ عَلَيْنَا لَخَسَفَ بِنَا وَيَكَاثُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ (القصص: ۸۲).

۳. تَذُمَّرُ كُلُّ شَيْءٍ بِأَمْرِ رَبِّهَا فَأَصْبَحُوا لَا يُرَىٰ إِلَّا مَسَاكِنُهُمْ كَذَلِكَ نَجْزِي الْقَوْمَ الْمُجْرِمِينَ (الأحقاف: ۲۵).

این مقاله در پی آن است که با تحلیل دستوری (ساختار) و بررسی سیاق تفسیری (بافتار) اثبات کند در این ۳ مورد مفهوم زمان وجود ندارد و این فعل در این ساختار بر مفهوم صیورت صرف دلالت می‌کند و همچنین، برابرنهاده‌ای برای این فعل در زبان فارسی ارائه دهد.

۳-۱-۳ در تفسیر

آیه نخست: «وَأَحِيطَ بِثَمَرِهِ فَأَصْبَحَ يُقَلِّبُ كَفِّهِ عَلَىٰ مَا أُفْتُقَ فِيهَا وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَىٰ عُرُوشِهَا وَيَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُشْرِكْ بِرَبِّي أَحَدًا» (الكهف: ۴۲) آن بخش از آیه که مدنظر ماست و حد تام جمله را تشکیل می‌دهد «فَأَصْبَحَ يُقَلِّبُ كَفِّهِ عَلَىٰ مَا أُفْتُقَ فِيهَا» است.

الف) بررسی دستوری

در کتاب‌های إعراب القرآن این فراز از آیه چنین ترکیب شده است: «أَصْبَحَ»: فعل ماضی ناقص، اسم آن: ضمیر مستتر (هو)؛ خبر آن: جمله «يُقَلِّبُ...» (درویش، ۱۴۱۵ق: ۵/۶۰۴؛ صافی، ۱۴۱۸ق: ۱۵/۱۹۳؛ قاسم، حمیدان، دعاس، ۱۴۲۵ق: ۲/۲۲۰) و نحاس «يُقَلِّبُ» را محلاً منصوب و به معنای «منقلباً» دانسته است (نحاس، ۱۴۲۱ق: ۲/۲۹۶). از نظر بلاغی نیز در این فراز از آیه در عبارت «يُقَلِّبُ كَفِّهِ» کنایه وجود دارد؛ بدین معنا که این عبارت کنایه از حسرت و پشیمانی است؛ زیرا انسان پشیمان دست بر روی دست می‌زند (صافی، ۱۴۱۸ق: ۱۵/۱۹۴).

ب) بررسی سیاق و تفاسیر

این آیه در سیاق آیاتی قرار دارد که از آیه ۳۲ شروع می‌شود و دومین داستان سوره مبارک کهف است که ماجرای میان دو صاحب باغ را به تصویر می‌کشد که یکی توانگر، اما مشرک و منکر معاد و دیگری تهیدست، اما مؤمن و باورمند به معاد است و این آیه نتیجه باورنداشتن به معاد و شرک‌ورزیدن و عاقبت این فرد را پس از نزول عذاب و نابودشدن محصولات باغ او بیان کرده است. برخی از مفسران گفته‌اند ممکن است این عذاب در شب رخ داده باشد، اما این برداشتی متذوقانه و استظهار ساده‌ای بیش نیست و در آیه دلالتی بر اینکه شب چنین اتفاق افتاده و فردا صبح این فرد پشیمان شده و از پشیمانی دست‌های خود را بر هم می‌زند، وجود ندارد. از میان تفاسیر بررسی شده نگارنده، بیشتر تفاسیر به زمان وقوع این حادثه اشاره‌ای نکرده‌اند و تنها تفسیر نمونه (مکارم، ۱۳۷۴: ۱۲/۴۳۶)، تفسیر قمی (قمی، ۱۳۷۶: ۲/۳۳۵) و البرهان (بحرانی، ۱۴۱۶ق: ۳/۶۳۷) به نقل از قمی، و مقاتل بن سلیمان (بلخی، ۱۴۲۳ق: ۲/۵۸۷) به اینکه در شب اتفاق افتاده و فردا صبح این فرد دست پشیمانی بر دست می‌زند، تصریح کرده‌اند و البحر المحیط (اندلسی، ۱۴۲۰ق: ۷/۱۸۱) و روح المعانی (آلوسی، ۱۴۱۵ق: ۸/۲۶۸) - با تعبیری نسبتاً مشابه - استظهار کرده‌اند که در شب چنین عذابی بر باغ فرو آمده است، اما احتمال داده‌اند که ممکن است «أصبح» به معنای «صار» باشد و خبر به «صبح» مقید نشود. در مقابل، تفسیر روح البیان بر این باور است که «أصبح» در اینجا به معنای «صار» است و همو فعل «تصبح» در دو آیه قبل (فَتُصْبِحُ جَنَّاتٍ صَعِيداً زَلَقاً) (کهف/ ۴۰) را به معنای «تصیر» دانسته است (حقّی بروسوی، بی تا: ۵/۲۴۸). همچنین در تفسیر مراح لبید این فعل در هر ۳ آیه ۴۰، ۴۱ «أَوْ يُصْبِحُ مَاؤُهَا غَوْرًا» و ۴۲ به معنای «صار» قلمداد شده است (نووی جاوی، ۱۴۱۷ق: ۱/۶۵۰).

جالب اینکه برخی از تفاسیر این فعل را در آیه ۴۲، دارای مفهوم زمان و در آیه ۴۰ و ۴۱ فاقد مفهوم زمان و به معنای «صار» تلقی کرده‌اند؛ مانند *کشف‌الأسرار* (میبدی، ۱۳۷۱: ۵/۶۸۷) یا تفسیر شریف لاهیجی (۱۳۷۳: ۲، ۸۹۷-۸۹۸). گو اینکه هرگاه خبر «أصبح» فعل مضارع باشد، آن را دارای مفهوم زمان دانسته‌اند و به تعبیری در چنین حالتی این فعل را عنصری واژگانی و نه دستوری برشمرده‌اند.

در برخی از تفاسیر فارسی کهن و متأخر نیز این فعل در آیه ۴۲ دارای مفهوم زمان قلمداد شده است؛ برای نمونه: *تفسیر اثنا عشری*: فاصبح: پس صبح کرد فطرس و آن حال را مشاهده نمود. *يُقَلِّبُ كَفَّيْهِ*: می‌گردانید هر دو دست خود را، یعنی از روی حسرت دست بر دست می‌زد و حسرت می‌خورد (حسینی شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ۸/۵۸). *تفسیر سوره‌آبادی*: *فَأَصْبَحَ يُقَلِّبُ كَفَّيْهِ عَلِيٌّ مَا أَنْفَقَ فِيهَا*: بوقطروس چون بامداد رسید می‌گردانید دو کف دست خویش را از حسرت بر آنچه به کار برده بود در آنجا (سوره‌آبادی، ۱۳۸۰: ۲/۱۴۲۸).

تفسیر منهج الصادقین: *فَأَصْبَحَ*، پس بامداد کرد قطروس و آن حال را مشاهده کرد؛ *يُقَلِّبُ كَفَّيْهِ* می‌گردانید هر دو کف خود را یعنی از روی حسرت کف بر کف می‌زد و پشیمانی می‌خورد؛ *عَلِيٌّ مَا أَنْفَقَ فِيهَا* بر آن چیزی که خرج کرده بود در عمارت آن (کاشانی، ۱۳۳۶: ۵/۳۴۴).

آیه دوم: «وَأَصْبَحَ الَّذِينَ تَمَنَّوْا مَكَانَهُ بِالْأَمْسِ يَقُولُونَ وَيَكَانَ اللَّهُ يَسْطُرُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَ يَقْدِرُ لَوْ لَا أَنْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا لَخَسَفَ بِنَا وَيُكَافئُ لَا يُلْحِقُ الْكَافِرُونَ» (القصص: ۸۲). آن بخش از آیه که مدنظر ماست و حدّ تام جمله را تشکیل می‌دهد «وَأَصْبَحَ الَّذِينَ تَمَنَّوْا مَكَانَهُ بِالْأَمْسِ يَقُولُونَ وَيَكَانَ اللَّهُ يَسْطُرُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَ يَقْدِرُ» است که در بررسی ترجمه، مقول قول نیازی نیست.

الف) بررسی دستوری

در این آیه نیز در کتاب *إعراب القرآن* «أصبح» فعل ماضی ناقص دانسته شده که اسم آن «الَّذِينَ» و خبر آن «جمله فعلیه «يَقُولُونَ...» است، جمله «تَمَنَّوْا مَكَانَهُ بِالْأَمْسِ» هم جمله صله است (صافی، ۱۴۱۸ق: ج ۲۰: ۲۹۸). اما کتاب *إعراب القرآن و بیانه* به جز این ترکیب، اعراب دیگری را نیز بیان می‌کند و آن این است که «أصبح» تامّه باشد و جمله «يقولون...» جمله حالیه و به معنای «قائلین» باشد (درویش، ۱۴۱۵ق: ۷/۳۷۸).

ب) بررسی سیاق و تفاسیر

این آیه در سیاق آیاتی قرار دارد که از آیه ۷۶ آغاز می‌شود و درباره‌ی قارون است که با زر و زیور و اموال هنگفت خود بر قوم خود ظاهر شد و عاقبت شوم او که در زمین فرورفتن بود و آیه ۸۲ حکایت‌گر داستان انسانی است که آرزوی جایگاه قارون را در سر داشتند. در بررسی این آیه دو نکته مهم است؛ یکی اینکه آیا «أصبح» تامّه است و مراد بامدادان است یا اینکه فعل ناقصه است و دوم اینکه مراد از «بالأمس» آیا دیروز است یا گذشته؟ اگر مراد از این واژه دیروز (در برابر امروز) باشد، أصبح می‌تواند تامّه باشد و به معنای صبح امروز در برابر دیروز قرار گیرد. با بررسی سیاق آیات و تفاسیر به این نتیجه خواهیم رسید که قرینه‌ای در این آیات وجود ندارد که لزوماً روز قبل از این گفته (يقولون ويكان الله ...) حادثه خسف قارون رخ داده باشد. در عربی گفته می‌شود: «أمس الكلمة التي إذا عُرِّتْ نُكِّرَتْ وإذا نُكِّرَتْ عُرِّتْ» (الصبان، بی تا: ۱/۹۲)؛ یعنی «أمس واژه‌ای است که هرگاه معرفه باشد نکره می‌شود و هرگاه نکره باشد معرفه می‌شود»؛ به دیگر سخن هرگاه بدون «ال» به کار رود، مراد دیروز در برابر امروز است؛ یعنی دیروزی که قبل از امروز بوده است و هرگاه با «ال» به کار رود، مراد یک روز گذشته معهود میان متکلم و مخاطب است و هرگاه تنوین بگیرد بر هریک از روزهای گذشته قابل تعمیم است؛ همچون این شعر که روی برخی گورها نوشته می‌شود: «بالأمس كنتُ حياً والآن تحت التراب». بدیهی است که مراد از «الأمس» در این شعر، دیروز در برابر امروز نیست؛ بلکه مقصود گذشته است.

از میان تمامی تفاسیر موجود در نرم‌افزار، بیشتر تفاسیر به زمان وقوع این حادثه اشاره‌ای نکرده‌اند و تنها برخی از تفاسیر فارسی هنگام ترجمه آیات، واژه «أصبح» را دارای مفهوم زمان تلقی کرده و با الفاظی همچون «صبح کردند» (طیب، ۱۳۷۸: ۲۸۱/۱۰، حسینی شاه‌عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ۱۸۸/۱۰، بروجردی، ۱۴۱۶ق: ۲۰۲/۵، صفی‌علی‌شاه، ۱۳۷۸: ۵۶۰، هدایت، ۱۳۷۷: ۳۵۸/۹)، «بامداد کردند» (شریف لاهیجی، ۱۳۷۳: ۵۰۰/۳، کاشانی، ۱۳۳۶: ۱۱۰/۷، کاشفی سبزواری، بی‌تا: ۸۷۴)، «بامداد روز بعد» (میرزاخسروانی، ۱۳۹۰ق: ۳۸۹/۶)، «فردای آن روز» (تقفی تهرانی، ۱۳۹۸ق: ۲۱۰/۴)، «امروز» (قرائتی، ۱۳۸۳: ۹۹/۹)، «در روز آمدند» (رازی، ۱۴۰۸ق: ۱۷۷/۱۵) آن را ترجمه کرده‌اند.

در مقابل، بسیاری از تفاسیر آن را به معنای «صار» گرفته‌اند؛ مانند: *البلاغ فی تفسیر القرآن بالقرآن* (صادقی تهرانی، ۱۴۱۹ق: ۳۹۵)، *سواطع الإلهام* (فیضی دکنی، ۱۴۱۷ق: ۲۲۹/۴)، *البحر المدید* (ابن عجبیه، ۱۴۱۹ق: ۲۷۹/۴)، *التحریر و التنویر* (ابن عاشور، بی‌تا: ۱۱۵/۲۰)، *التفسیر المظهری* (مظهري، ۱۴۱۲ق: ۱۸۶/۷)، *التفسیر المنیر* (زحیلی، ۱۴۱۸ق: ۱۶۷/۲۰)، *روح البیان* (حقی بروسوی، بی‌تا: ۴۳۷/۶)، *الجامع لأحكام القرآن* (قرطبی، ۱۳۶۴: ۳۱۸/۱۴)، *الفواتح الإلهیه* (نخجوانی، ۱۹۹۹م: ۹۳/۲)، *کشف الأسرار* (میبدی، ۱۳۷۱: ۳۵۲/۷-۳۵۳)، *الکشف و البیان* (ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲ق: ۲۶۶/۷)، *لباب التأویل فی معانی التنزیل* (بغدادی، ۱۴۱۵ق: ۳۷۳/۳)، *مراح لیبد* (نووی جاوی، ۱۴۱۷ق: ۲۰۸/۲) و *معالم التنزیل* (بغوی، ۱۴۲۰ق: ۵۴۷/۳). سورآبادی نیز آن را به «گشتند» برگردان کرده است (۱۳۸۰: ۱۸۴۲/۳). تفسیر *البحر المحیط* (اندلسی، ۱۴۲۰ق: ۳۲۸/۸) و *روح المعانی* (آلوسی، ۱۴۱۵ق: ۳۲۹/۱۰) نیز تنها براساس ظاهر واژه «أصبح» احتمال داده‌اند که شاید خسف شبانه رخ داده باشد، اما آلوسی معنای «صار» را هم ذکر کرده است. از سوی دیگر دربارهٔ واژه «الأمس» نیز باید گفت که بیشتر مفسران آن را به معنای «زمان گذشته نزدیک» و نه به معنای «دیروز» دانسته‌اند؛ مانند: فیض کاشانی، ۱۴۱۵ق: ۱۰۶/۴، شبّر، ۱۴۱۲ق: ۳۷۸، مظهري ۱۴۱۲ق: ۱۸۶/۷، زحیلی، ۱۴۱۸ق: ۱۶۷/۲۰، نخجوانی، ۱۹۹۹م: ۹۳/۲، میبدی، ۱۳۷۱: ۳۵۲-۳۵۳، نووی جاوی، ۱۴۱۷ق: ۲۰۸/۲، قمی مشهدی ۱۰/۱۰۵، بیضاوی، ۱۴۱۸ق: ۱۸۶/۴، نیشابوری، ۱۴۱۶ق: ۳۶۴/۵، محلی و سیوطی، ۱۴۱۶ق: ۳۹۸/۱. در تفسیر *جوامع الجامع* (طبرسی، ۱۳۷۷: ۲۳۳/۳)، *کشاف* (زمخشری، ۱۴۰۷ق: ۴۳۴/۳)، *البحر المدید* (ابن عجبیه، ۱۴۱۹ق: ۲۷۹/۴) و *روح البیان* (حقی بروسوی، بی‌تا: ۴۳۷/۶) کاربرد «الأمس» به جای زمان نزدیک را استعاره دانسته‌اند و *التحریر و التنویر* آن را مجاز مرسل تلقی کرده است (ابن عاشور، بی‌تا: ۱۱۵/۲۰). *البحر المحیط* (اندلسی، ۱۴۲۰ق: ۳۲۸/۸) و *التسهیل لعلوم التنزیل* (ابن جزی غرناطی، ۱۴۱۶ق: ۱۲۰/۲) هر دو احتمال (دیروز و گذشته نزدیک) را مطرح ساخته‌اند و روح المعانی نیز کاربرد «أمس» به جای گذشته را مجاز رایجی قلمداد کرده، اما کاربرد حقیقی آن را نیز جایز دانسته است (آلوسی، ۱۴۱۵ق: ۳۲۹/۱۰) و تنها تعداد بسیار معدودی از تفاسیر مراد از «الأمس» را دیروز دانسته‌اند؛ مانند: *بیان المعانی* (آل‌غازی، ۱۳۸۲ق: ۳۹۹/۲)، نمونه (مکارم، ۱۳۷۴: ۱۶۹/۱۶) و نیز بیشتر تفاسیر فارسی که «أصبح» را دارای مفهوم زمان گرفته بودند و ذکر آنها در بخش پیشین گذشت؛ بنابراین، در سیاق آیات و نیز تفاسیر شاهد جدی و مستدلّی که نشان دهد خسف شبانه رخ داده و مراد از «أصبح» فردای آن روز است، به چشم نمی‌خورد.

آیه سوم: «تُدْمَرُ كُلُّ شَيْءٍ بِأَمْرِ رَبِّهَا فَأَصْبَحُوا لَا يُرَىٰ إِلَّا مَسَاكِينُهُمْ كَذَلِكَ نَجْزِي الْقَوْمَ الْمُجْرِمِينَ» (الأحقاف: ۲۵). آن بخش از آیه که مدنظر ماست و حد تام جمله را تشکیل می‌دهد «فَأَصْبَحُوا لَا يُرَىٰ إِلَّا مَسَاكِينُهُمْ» است.

الف) بررسی دستوری

حرف «ف» در «فَأَصْبَحُوا» را برخی (قاسم، حمیدان، دعاس، ۱۴۲۵ق: ۲۲۸/۳؛ صافی، ۱۴۱۸ق: ج ۲۶، ص: ۱۹۲) عاطفه و برخی دیگر (آلوسی، ۱۴۱۵ق: ۱۸۳/۱۳، طنطاوی، بی‌تا: ۲۰۱/۱۳، حقی بروسوی، بی‌تا: ۴۸۳/۸) فصیحه دانسته‌اند و محیی الدین درویش هر دو احتمال را مطرح ساخته است (درویش ۱۷۲/۹)، «أصبح» فعل ناقصه، ضمیر «او» اسم آن و جمله «لَا يُرَىٰ إِلَّا مَسَاكِينُهُمْ» خبر آن است (قاسم و همکاران، همان: ۱۹۲-۱۹۳). برخی نیز فعل «أصبح» را تامّه دانسته و جمله «لَا یَری...» را

جمله‌ی حالیه به شمار آورده‌اند (امین، ۱۳۶۱: ۱۴۲/۱۳، مکارم، ۱۳۷۴: ۳۵۵/۲۱، جمعی از مترجمان (تفسیر هدایت)، ۱۳۷۷: ۱۳/۱۶۴-۱۶۵). البته این مفسران به حالیه‌بودن جمله تصریح نکرده‌اند، اما به گونه‌ای تفسیر یا ترجمه کرده‌اند که حالیه‌بودن جمله را نشان می‌دهد.

ب) بررسی سیاق و تفاسیر

این آیه در سیاق آیاتی قرار دارد که از آیه ۲۱ آغاز می‌شود و تا آیه ۲۶ ادامه دارد و درباره‌ی قوم عاد است که انذار حضرت هود (علیه السلام) درباره‌ی پرستش خدای یگانه و عذاب قیامت را نپذیرفتند و از آن حضرت درخواست عذاب کردند. آنان در ابتدا ابری را که به‌سوی آنها می‌آمد، ابری باران‌زا گمان کردند، غافل از آنکه این ابر برای عذاب آنها فرستاده شده بود و بادی در آن بود که عذابی دردناک داشت و همه‌چیز را نابود ساخت؛ به‌گونه‌ای که پس از آن عذاب، جز خانه‌های آن قوم، چیزی دیده نمی‌شد. در سیاق این آیات نیز چیزی که نشان دهد این اتفاق صبحگاهان رخ داده است، وجود ندارد.

از میان تمامی تفاسیر موجود در نرم‌افزار، بیشتر تفاسیر به زمان وقوع این حادثه اشاره‌ای نکرده‌اند و تنها برخی از تفاسیر فارسی یا ترجمه فارسی تفاسیر عربی هنگام ترجمه آیات واژه «أصبحوا» را دارای مفهوم زمان تلقی کرده و با الفاظی همچون «صبح کردند» (امین ۱۳۶۱: ۱۴۲/۱۳، مکارم، ۱۳۷۴: ۳۵۵/۲۱)، «چون صبح شد» (طیب، ۱۳۷۸: ۱۴/۱۲)، «چون صبح کنند» (مصطفوی، ۱۳۶۰: ۲۷۱/۱۵)، «وارد صبح شدند» (جمعی از مترجمان (ترجمه جوامع الجامع)، ۱۳۷۷: ۲۴/۶)، «صبح که شد» (جمعی از مترجمان (ترجمه مجمع‌البیان)، ۱۳۶۰: ۱۳/۲۳)، «شب به صبح آوردند» (میرزاخسروانی، ۱۳۹۰: ۷/۴۷۰)، «در حالی به صبح رسیدند» (جمعی از نویسندگان (تفسیر هدایت)، ۱۳۷۷: ۱۳/۱۶۴-۱۶۵)، «در بامداد آمدند» (جرجانی، ۱۳۷۷: ۱۰۲/۹) و «در روز آمدند» (رازی، ۱۴۰۸: ۱۷/۲۷۴) آن را ترجمه کرده‌اند.

در مقابل، بسیاری از مفسران «أصبحوا» را به‌معنای «صاروا» گرفته‌اند؛ مانند: شریف لاهیجی (۱۳۷۳: ۱۵۲/۴)، فیضی دکنی (۱۴۱۷: ۱۹۹/۵)، سمرقندی (بی تا: ۲۹۱/۳)، ابن عاشور (بی تا: ۴۳/۲۶)، مراغی (بی تا: ۳۱/۲۶)، حقی بروسوی (بی تا: ۸/۴۸۳)، نجوانی (۱۹۹۹: ۳۲۳/۲) و نووی جوی (۱۴۱۷: ۱۲/۴) و ابن عاشور تصریح کرده که در اینجا «أصبح» از اخوات «صار» است و مراد این نیست که آنان شبانه نابود شده‌اند؛ چه، روند نابودسازی آنان چندین روز و شب به طول انجامیده است و برخی از آنان صبح، برخی عصر و برخی شب هلاک شده‌اند (بی تا: ۴۳/۲۶). تفاسیر فارسی نیز هنگام ترجمه این واژه آن را به «گشتند، چنان شدند، گشتند به حالی و صفتی» و معادل‌هایی شبیه اینها برگردان کرده‌اند (شریف لاهیجی، ۱۳۷۳: ۱۵۲/۴، حقی بروسوی، بی تا: ۸/۴۸۳، میبیدی، ۱۳۷۱: ۱۵۶/۹، سورآبادی، ۱۳۸۰: ۴/۲۳۱۴-۲۳۱۵، حسینی شاه‌عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ۸۶/۱۲، صفی‌علی‌شاه، ۱۳۷۸: ۶۹۷، کاشانی، ۱۳۳۶: ۳۲۶/۸، کاشفی سبزواری، بی تا: ۱۱۳۴).

جالب اینکه در تفسیر مخزن‌العرفان هنگام ترجمه آیه، «صبح کردند» و هنگام تفسیر «گردیدند» بیان شده است: «فَأَصْبَحُوا لَا يُرَى إِلَّا مَسَاكِنُهُمْ كَذَلِكَ نَجْزِي الْقَوْمَ الْمُجْرِمِينَ: پس صبح کردند درحالی که دیده نمی‌شد مگر منزل‌هایشان (همه هلاک شده بودند) و گروه عادیان بعد از ورود این عذاب الیم طوری مندک و نابود گردیدند که دیگر اثری از آنان پدیدار نبود، مگر منزل‌ها و محلی که در آن زندگانی می‌نمودند» (امین، ۱۳۶۱: ۱۴۲/۱۳ و ۱۴۵) و این نکته گویای آن است که در ترجمه آیات چون حساسیت بیشتری وجود داشته است، ترجمه بیشتر به‌روش لفظ به لفظ بوده است؛ همان‌گونه که ترجمه تفسیر طبری نیز هنگام تفسیر بسیار خوش‌خوان و دلنشین و هنگام ترجمه آیات، به‌شکل تحت اللفظی و نامأنوس جلوه می‌کند (نک. آذرنوش، ۱۳۷۵: ۳۲-۳۴ و کریمی‌نیا، ۱۳۹۶: ۵۰). ظاهراً بانوامین نیز هنگام تفسیر چنین محدودیت و حساسیتی را احساس نمی‌کرده و در ترجمه آیه این واژه را عنصری واژگانی و در تفسیر عنصری دستوری تلقی کرده است.

۳-۱-۴. در ترجمه

در ادامه جدولی برای گونه‌شناسی ترجمه‌ها ارائه شده است و همه ترجمه‌ها به چند دسته تقسیم شده‌اند. باتوجه‌به این جدول می‌توان دریافت که کدام معنا طرفداران بیشتر یا کمتری دارد.

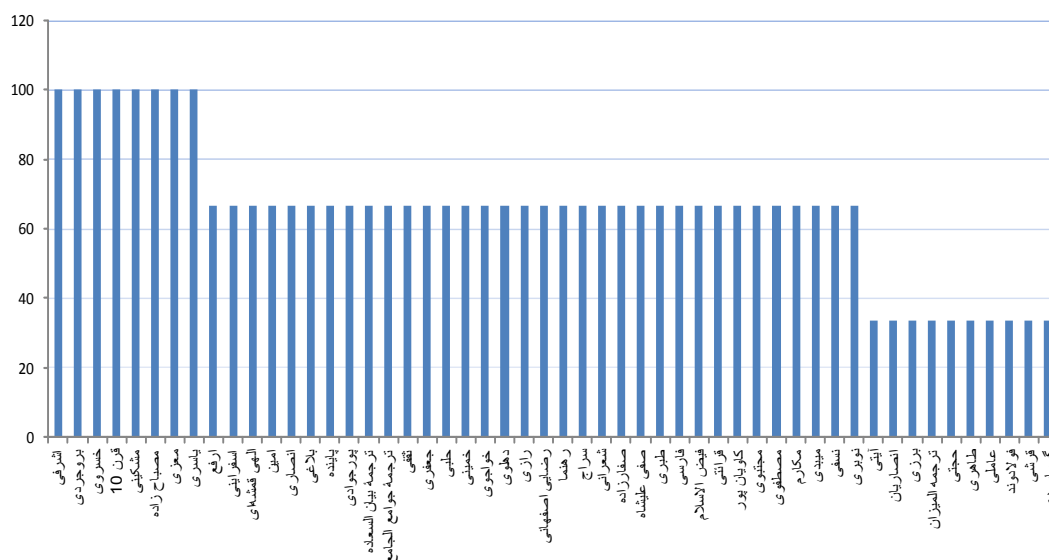
آیه / ترجمه «أصبح»	فَأَصْبَحَ يُقَلِّبُ كَفَّيْهِ عَلَىٰ مَا أَنفَقَ فِيهَا (الكهف: ٤٢)	وَ أَصْبَحَ الَّذِينَ تَمَنَّوْا مَكَانَهُ بِالْأَنْسِ يُقُولُونَ (القصص: ٨٢)	فَأَصْبَحُوا لَا يُرَىٰ إِلَّا مَسَاجِدُهُمْ (الأحقاف: ٢٥)
معنای زمان (بامدادان، بامداد، پگاهان، صبح، صبحگاه، صبحدمی، صبحگاهی، سحرگاهی، یک روز صبح، صبح کرد، بامداد کرد، بامداد نمودند، به صبح در آمد، هنگام بامداد، داخل صبح گردید، چون صبح شد، چون صبح کنند، شب به صبح آوردند، شبی صبح کردند	آیتی، بروجردی، ترجمه بیان السعاده، ترجمه جوامع الجامع، تفسیر آسان، حجه‌التفاسیر، حلبی، تفسیر خسروی، رهنما، سراج، فیض الاسلام، کاویان‌پور، کوثر، مجتبیوی، مخزن‌العرفان، معزی، یاسری، انصاری، دهلوی، کشف‌الاسرار میبیدی	ارفع، الهی قمشه‌ای، انصاریان، برزی، بروجردی، ترجمه بیان‌السعاده، حجه‌التفاسیر (سید عبدالحجّت بلاغی)، حلبی، رضایی اصفهانی، تفسیر روان جاوید ثقفی، سراج، شعرانی، طاهری قزوینی، فولادوند، فیض‌الاسلام، کاویان‌پور، گرمارودی، مجتبیوی، معزی، نوبری، یاسری، انصاری، دهلوی، صفی‌علی‌شاه	تفسیر خسروی، خواجوی، رضایی اصفهانی، گلی از بوستان خدا (سید مهدی حجتی)، معزی، مکارم، یاسری، تفسیر روشن، ترجمه تفسیر طبری، مخزن‌العرفان، احسن‌الحدیث قرشی، ارفع، الهی قمشه‌ای، بروجردی، ترجمه المیزان، ترجمه جوامع‌الجامع
بامداد برخاست	نسفی		
دیگر روز برخاست	ترجمه تفسیر طبری		
روز دیگر، دیگر روز		آیتی، پاینده، نسفی	
بامداد روز بعد، صبح روز بعد		تفسیر خسروی، صفارزاده	
امروز		ترجمه المیزان	
در روز آید، در روز آمدند	تفسیر ابوالفتوح رازی		تفسیر ابوالفتوح رازی
هنگامی که این صحنه را دیدند، با دیدن صحنه هلاکت او		مکارم، گلی از بوستان خدا (سید مهدی حجتی)، نور (قرائتی)	
اینجا بود که		تفسیر عاملی	
کردند (گردند)		ترجمه تفسیر طبری	
معنای ضرورت (به وضعی در آمد، به چنان وضعی در آمدند، در آمدند به حالی که، گشتند به حالی که، چنان شد(ند)، چنان [هلاک] شدند، گردید(ند)، گردید چنان‌که، گشت، گشتند، گردیدند، گشتند چنان‌که، گشتند به طوری که، [چنان] شدند، گشتند به این صفت که	احسن‌الحدیث قرشی، اشرفی، پاینده، تفسیر روان جاوید ثقفی، شعرانی، مشکینی، مصباح‌زاده، قرائتی، ترجمه قرن ۱۰، صفی‌علی‌شاه	تفسیر ابوالفتوح رازی، مشکینی، میبیدی، ترجمه قرن ۱۰	آیتی، اشرفی، انصاریان، برزی، پاینده، پورجوادی، ترجمه بیان‌السعاده، حلبی، تفسیر روان جاوید ثقفی، سراج، شعرانی، طاهری قزوینی، فارسی، فولادوند، فیض‌الاسلام، کاویان‌پور، گرمارودی، مجتبیوی، مشکینی، مصباح‌زاده، انصاری، دهلوی، کشف‌الاسرار میبیدی، نسفی، ترجمه قرن ۱۰، صفی‌علی‌شاه
آنچنان ناپود شدند			صفارزاده
برگشتند		تفسیر روشن (حسن مصطفوی)، اشرفی، مصباح‌زاده	
معنای شروع (بنا کرد)	ترجمه المیزان		
معنای ترکیبی زمان و شروع (در صبح بنا کرد)	خواجوی		
قید تکرار (مرتباً، پیوسته)	حجتی، مکارم		
چنان بر یکدیگر می‌زد	تاج‌التراجم (اسفراینی)		
چیزی نگذشت			تفسیر عاملی
هلاک گشتند ... دیگر ... نَ			نوبری
بدون معادل	ارفع، انصاریان، برزی، پورجوادی، رضایی اصفهانی، طاهری قزوینی، عاملی، فارسی، فولادوند، گرمارودی، نوبری، صفارزاده	احسن‌الحدیث قرشی، پورجوادی، ترجمه جوامع‌الجامع، تفسیر آسان، فارسی، مخزن‌العرفان	

۴. بررسی ترجمه‌ها

با مقایسه و بررسی این ۵۲ ترجمه و نیز تفاسیر می‌توان به نتایج زیر دست یافت:

۱. همه مترجمان فعل «أصبح» را در آیه سوم «فَأَصْبَحُوا لَا يُرَىٰ إِلَّا مَسَاكِينُهُمْ» ترجمه کرده‌اند؛ درحالی‌که این فعل در برخی ترجمه‌ها در دو آیه نخست ترجمه نشده است.
۲. بیشترین درصد معانی به مفهوم زمان و سپس سیوروت برمی‌گردد. البته مفهوم سیوروت در آیه دوم بسیار کمتر از دو آیه دیگر است و این شاید به دلیل واژه «بالأمس» باشد که وجه و معنای آن را بیان کردیم.
۳. به جز طبری، میبدی و مصطفوی که واژه «بالأمس» را در آیه دوم ترجمه نکرده‌اند، همه مترجمان این واژه را به «دیروز، روز گذشته، روز پیش یا دی» ترجمه کرده‌اند.
۴. از میان همه مترجمان تنها ۸ ترجمه به اصل همسانی در ترجمه پایبند بوده‌اند که از اینها آقایان مشکینی، اشرفی و مصباح‌زاده هر سه را با مفهوم سیوروت ترجمه کرده‌اند و آقایان بروجردی، خسروی، معزی، یاسری و ترجمه قرن ۱۰ هر سه مورد را دارای مفهوم زمان دانسته‌اند.
۵. همچنین از میان همه ترجمه‌ها، ۱۰ ترجمه در هر آیه‌ای ترجمه‌ای متفاوت نسبت به آیه دیگر ارائه داده‌اند؛ یعنی در مجموع ۳ آیه، ۳ ترجمه متفاوت عرضه کرده‌اند: آقایان قرشی، آیتی، انصاریان، برزی، طاهری قزوینی، عاملی، فولادوند، گرمارودی، حجتی و ترجمه براساس المیزان. در نمودار زیر می‌توان میزان رعایت اصل همسانی در ترجمه ساخت‌های مشابه قرآنی (در این مورد خاص) مترجمان را ملاحظه کرد.

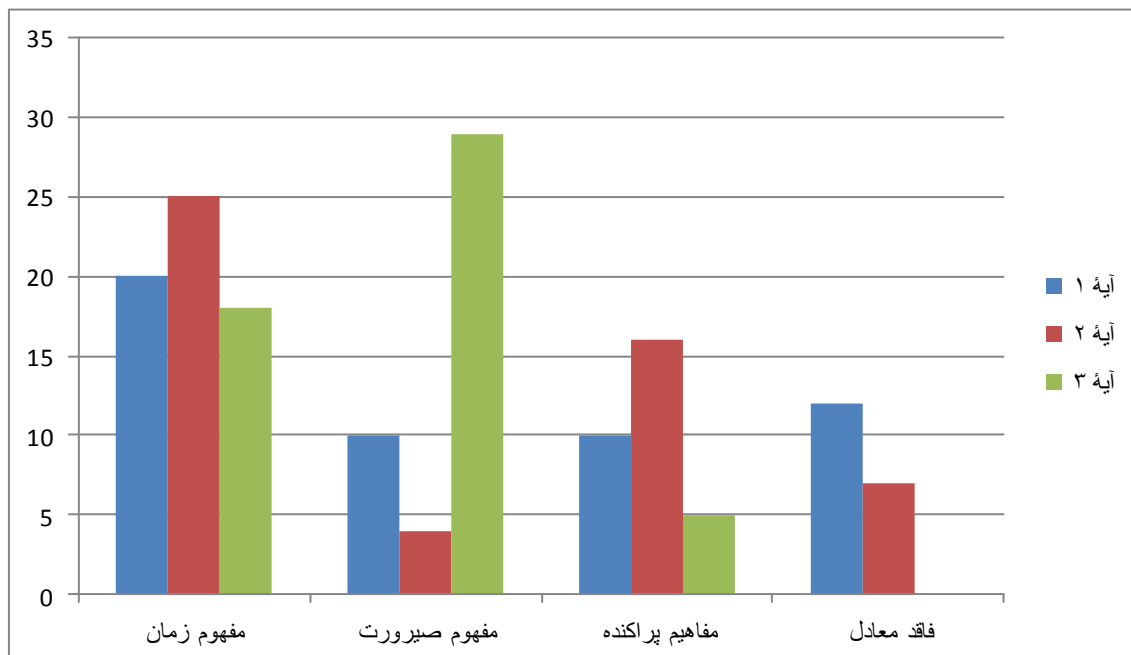
میزان پایبندی مترجمان به رعایت اصل همسانی در ترجمه
3 آیه بر اساس معیار 100 درصد

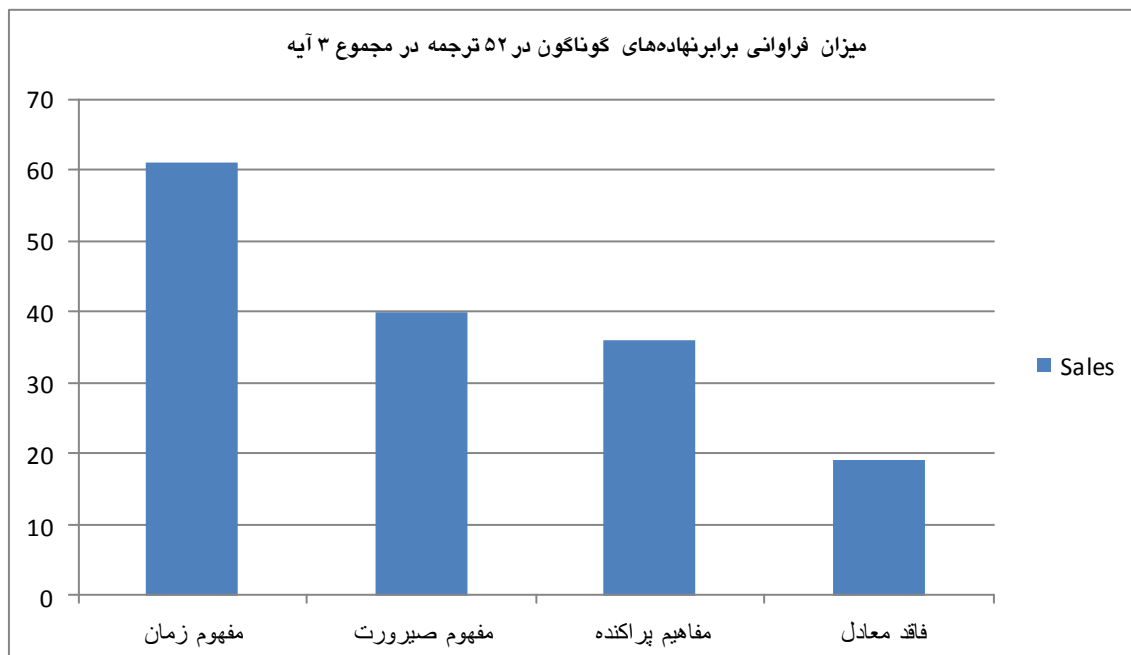
برخی ترجمه‌ها جمله فعلیه پس از «أصبح» را جمله حالیه در نظر گرفته‌اند که این مورد در ترجمه آیه سوم بیشتر نمایان است (بلاغی، خسروی، جعفری و یاسری در آیه نخست)؛ سراج و فیض الاسلام در آیه دوم و مکرم، حجتی، سراج، ثقفی، رضایی اصفهانی، ارفع، قرشی، ترجمه جوامع الجامع و بانوامین در آیه سوم.

۶. کمترین اختلاف (تعدد ترجمه) در ترجمه آیه سوم به چشم می‌خورد.

درصد فراوانی برابرنهاده‌های گوناگون در ۵۲ ترجمه به تفکیک ۳ آیه

میزان فراوانی برابرنهاده‌های گوناگون در ۵۲ ترجمه در مجموع ۳ آیه

۵. الگویابی (برابریابی)

براساس آنچه بیان شد باید گفت: فعل «أصبح» و اخوات آن هنگام همنشینی با فعل مضارع (در مقام خبر) از مفهوم آن زمان‌های پنج‌گانه (بامداد، چاشت، روز، عصر و شب) تهی می‌شود و همان‌گونه که این افعال هنگام تأمه‌بودن، به یک قید زمان در فارسی قابل برگردان هستند، هنگام ناقصه بودن نیز به قیدی که دال بر صیرورت باشد، همچون «دیگر» قابل ترجمه است؛ هم در وجه مثبت و هم در وجه منفی (زرکوب، ۱۳۷۸: ۹۶-۹۵، فقهی‌زاده، ۱۳۸۹: ۱۹۵-۱۹۶، آذرنوش، ۱۳۷۶: ۸۵).^۲ این قید در زبان فارسی در شمار قیدهایی تکرار است و دربردارنده مفهوم تحول و دگرگونی از حالتی به حالت دیگر. در برخی تفاسیر فارسی از این واژه در ترجمه یا تفسیر این آیه استفاده شده است؛ برای نمونه تفسیر *مخزن‌العرفان*: و گروه عادیان بعد از ورود

این عذاب الیم طوری مندک و نابود گردیدند که دیگر اثری از آنان پدیدار نبود، مگر منزل‌ها و محلی که در آن زندگانی می‌نمودند (امین ۱۳/۱۴۵) و تفسیر *اطیب‌البیان*: چون صبح روز نهم شد دیگر اثری از آنها باقی نماند (طیب، ۱۳۷۸: ۱۵۴/۱۲). در تفسیر *فی ظلال القرآن* نیز از تعبیری عربی معادل «أصبح + فعل مضارع» استفاده شده است؛ یعنی «لَمْ یَعُدْ + فعل مضارع»: «أما هم و أما أنعامهم و أما أشیاؤهم و أما متاعهم فَلَمْ یَعُدْ شیء منه یری» (سید قطب، ۱۴۱۲ق: ۳۲۶۷/۶). گفتنی است فعل «عاد» در چنین حالاتی ملحق به افعال ناقصه است که در مقام فعل کمکی به کار می‌رود و مفهوم آن هنگامی که با حرف نفی همراه باشد «دیگر ن» است (آذرنوش، همان؛ زرکوب، همان: ۹۶-۹۷، فقهی‌زاده، همان: ۲۰۰). از میان همه ترجمه‌ها نیز تنها آقای نوبری و تنها در این آیه از این واژه استفاده کرده است: جماعت عاد همه هلاک گشتند غیر از منزل و مسکنشان دیگر چیزی از آنها دیده نمی‌شد.

۱-۵. ترجمه‌های پیشنهادی

۱. آیه نخست: پس [اینک] دیگر [از پشیمانی] دستان خویش را بر هم می‌سود.
۲. آیه دوم: و کسانی که دیروز (در گذشته) جایگاه او را آرزو می‌کردند، [اینک] دیگر می‌گفتند.
۳. آیه سوم: پس دیگر جز خانه‌هایشان [چیزی] دیده نمی‌شد.

۶. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با تحلیل ساخت نحوی «أصبح + فعل مضارع» به نتایج زیر دست یافته است:

۱. «أصبح» یکی از افعال ناقصه است که به دو شکل کاربرد دارد: الف) تامه؛ که در این صورت تنها دارای مفهوم زمان (بامدادان) است؛ ب) ناقصه؛ که در این صورت خبر را به اسم نسبت می‌دهد و دو حالت دارد: ۱- دارای مفهوم زمان؛ ۲- فاقد مفهوم زمان.
۲. هنگامی که «أصبح» در مقام فعل کمکی به کار رود و خبر آن جمله فعلیه همراه با فعل مضارع باشد، از مفهوم زمان تهی می‌شود و صرفاً دارای مفهوم صیروت و معادل فعل «صار» است.
۳. کاربردهای قرآنی این سازه نحوی با بررسی سیاق آیات ما را به این نتیجه می‌رساند که «أصبح» در این موارد فاقد مفهوم زمان است؛ چه، تصریحی در بافتار آیات وجود ندارد که نشان دهد آن اتفاق خاص هنگام بامداد رخ داده است.
۴. بیشتر تفاسیر نیز درباره بیان زمان وقوع رخدادهای این آیات مطلبی نگفته‌اند و از میان حدود ۱۵۰ تفسیر تنها تعداد انگشت‌شماری به وقوع آن هنگام بامداد تصریح کرده‌اند و یکی دو تفسیر هم هر دو وجه (وجود یا نبود مفهوم زمان) را به-شکل احتمال مطرح ساخته‌اند.
۵. در ترجمه‌های قرآن کریم بیشترین تعداد مربوط به مفهوم زمان است؛ پس از آن مفهوم صیروت؛ آن‌گاه مفاهیم متعدد و پراکنده و برخی از مترجمان نیز معادلی برای آن ذکر نکرده‌اند.
۶. با توجه به یکی از کاربردهای نحوی فعل ناقصه «أصبح» که فاقد مفهوم زمان است و در مقام فعل کمکی و همراه با فعل مضارع به کار می‌رود و از سوی دیگر با نظر به اینکه در تفاسیر دلیلی جدی مبنی بر وجود مفهوم زمان به چشم نمی‌خورد، به نظر می‌رسد قید «دیگر» برابرنهاده‌ای مناسب برای فعل «أصبح» در این سازه نحوی باشد که به نوعی دال بر مفهوم صیروت و تحول است و هم برای وجه مثبت و هم منفی قابل کاربرد است.

۷. پی‌نوشت‌ها

1. Defective Verbs

۲. البته دکتر آذرنوش این فعل را در وجه مثبت به معنای قید «اینک» و در وجه منفی به معنای «دیگر ن» برابریابی کرده است.

منابع

۱. قرآن کریم (با ۵۲ ترجمه موجود در نرم‌افزار جامع التفاسیر نور، نسخه ۲).
۲. آذرنوش، آذرتاش (۱۳۷۵). *تاریخ ترجمه از عربی به فارسی (از آغاز تا عصر صفوی)* ۱. ترجمه‌های قرآنی. چ ۱، تهران: سروش.
۳. _____ (۱۳۷۶). *آموزش زبان عربی* ۲. چ ۷، تهران: نشر دانشگاهی.
۴. آل غازی، ملا حویش عبدالقادر (۱۳۸۲ ق). *بیان المعانی*. ج ۲. دمشق: مطبعة الترقی.
۵. آلوسی، سید محمود (۱۴۱۵ ق). *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۶. ابن جزئی غرناطی، محمد بن احمد (۱۴۱۶ ق). *کتاب التسهیل لعلوم التنزیل*. ج ۲. بیروت: دار الارقم.
۷. ابن عاشور، محمد بن طاهر (بی تا). *التحریر و التنویر*. بی جا: بی نا.
۸. ابن عجبیه، احمد بن محمد (۱۴۱۹ ق). *البحر المدید فی تفسیر القرآن المجید*. ج ۴. قاهره: دکتر حسن عباس زکی.
۹. القاسم، اسماعیل محمود؛ حمیدان، احمد محمد و دعاس، احمد عبید (۱۴۲۵ ق). *اعراب القرآن الکریم*. دمشق: دارالمنیر و دارالفارابی.
۱۰. امین (بانوی اصفهانی). *سیده نصرت امین (۱۳۶۱)*. مخزن العرفان در تفسیر قرآن. تهران: نهضت زنان مسلمان.
۱۱. انصاری، محمد رضا (۱۳۸۰). «افعال ناقصه و چگونگی عمل آنها». *ترجمان وحی*. ش ۱۰.
۱۲. بحرانی، سید هاشم (۱۴۱۶ ق). *البرهان فی تفسیر القرآن*. ج ۳. تهران: بنیاد بعثت.
۱۳. بروجرودی، سید حسین (۱۴۱۶ ق). *تفسیر الصراط المستقیم*. ج ۵. قم: مؤسسه انصاریان.
۱۴. بغدادی، علی بن محمد (۱۴۱۵ ق). *لباب التأویل فی معانی التنزیل*. ج ۳. بیروت: دار الکتب العلمیه.
۱۵. بغوی حسین بن مسعود (۱۴۲۰ ق). *معالم التنزیل فی تفسیر القرآن*. ج ۳. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
۱۶. بلخی، مقاتل بن سلیمان (۱۴۲۳ ق). *تفسیر مقاتل بن سلیمان*. ج ۲. بیروت: دار احیاء التراث.
۱۷. بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۴۱۸ ق). *أنوار التنزیل و أسرار التأویل*. ج ۴. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۸. ثعلبی نیشابوری، احمد بن ابراهیم (۱۴۲۲ ق). *الکشف و البیان عن تفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۹. ثقفی تهرانی، محمد (۱۳۹۸ ق). *روان جاوید*. ج ۴. تهران: برهان.
۲۰. جرجانی، حسین بن حسن (۱۳۷۷). *جلاء الأذهان و جلاء الأحزان*. ج ۹. تهران: دانشگاه تهران.
۲۱. جمعی از مترجمان (۱۳۷۷). *ترجمه تفسیر جوامع الجامع*. مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.
۲۲. جمعی از مترجمان (۱۳۶۰). *ترجمه مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. تهران: انتشارات فراهانی.
۲۳. جمعی از مترجمان (۱۳۷۷). *ترجمه تفسیر هدایت*. مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.
۲۴. جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۷ ق). *تاج اللغة و صحاح العربیه*. تحقیق: العطار، أحمد عبد الغفور، ج ۱. چ ۴. بیروت: دار العلم للملایین.
۲۵. حسینی شاه عبدالعظیمی، حسین بن احمد (۱۳۶۳). *تفسیر اثنا عشری*. تهران: انتشارات میقات.
۲۶. حقی بروسوی، اسماعیل (بی تا). *روح البیان*. بیروت: دارالفکر.
۲۷. درویش، محیی الدین (۱۴۱۵ ق). *اعراب القرآن و بیانه*. سوریه: دارالارشاد.

۲۸. رازی، ابوالفتح حسین بن علی (۱۴۰۸ ق). *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
۲۹. زحیلی، وهبه (۱۴۱۸ق). *التفسیر المنیر فی العقیدة و الشریعة و المنهج*. بیروت - دمشق: دار الفكر المعاصر.
۳۰. زركوب، منصوره (۱۳۷۸). *روش نوین فن ترجمه*. ج ۳. اصفهان: مانی.
۳۱. _____ و کریمی، زهرا (۱۳۸۹). «المسار التاريخی لترجمة «أصبح» إلى الفارسیة». *بحوث فی اللغة العربیة وآدابها*. ش ۲.
۳۲. زمخشری، محمود (۱۴۰۷ ق). *الكشاف عن حقائق غوامض التنزیل*. بیروت: دار الكتاب العربی.
۳۳. سمرقندی، نصر بن محمد (بی تا). *البحر المحيط*. بی جا: بی نا.
۳۴. سورآبادی، ابوبکر عتیق بن محمد (۱۳۸۰). *تفسیر سورآبادی*. تهران: فرهنگ نشر نو.
۳۵. سید قطب، سید بن قطب بن ابراهیم شاذلی (۱۴۱۲ ق). *فی ظلال القرآن*. ج ۶. بیروت - قاهره: دارالشروق.
۳۶. شبر، سید عبد الله (۱۴۱۲ق). *تفسیر القرآن الکریم*. بیروت: دار البلاغة.
۳۷. شریف لاهیجی، محمد بن علی (۱۳۷۳). *تفسیر شریف لاهیجی*. تهران: دفتر نشر داد.
۳۸. صادقی تهرانی، محمد (۱۴۱۹ ق). *البلاغ فی تفسیر القرآن بالقرآن*. قم: مؤلف.
۳۹. صافی، محمود (۱۴۱۸ ق). *الجدول فی اعراب القرآن*. دمشق - بیروت: دار الرشید مؤسسه ایمان.
۴۰. الصبان، محمد بن علی (بی تا). *حاشیة الصبان علی شرح الأشمونی علی ألفیة ابن مالک*، تحقیق: هنداو، عبدالحمید، ج ۱. بیروت: المكتبة العصرية.
۴۱. صفی علی شاه، حسن بن محمد باقر (۱۳۷۸). *تفسیر صفی*. تهران: انتشارات منوچهری.
۴۲. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۷). *جوامع الجامع*. تهران: دانشگاه تهران و مدیریت حوزه علمیه قم.
۴۳. جمعی از مترجمان (۱۳۵۶). *ترجمه تفسیر طبری*. تهران: توس.
۴۴. طنطاوی، سید محمد (بی تا). *التفسیر الوسیط للقرآن الکریم*. ج ۱۳. بی جا: بی نا.
۴۵. طیب، سید عبدالحسین (۱۳۷۸). *اطیب البیان فی تفسیر القرآن*. تهران: اسلام.
۴۶. الغلائینی، مصطفی (بی تا). *جامع الدروس العربیة*، تهران: ناصر خسرو.
۴۷. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ق). *کتاب العین*. تحقیق: المخزومی، مهدی؛ السامرائی، ابراهیم. ج ۳. چ ۲. ایران: مؤسسه دار الهجرة.
۴۸. فقهی زاده، عبدالهادی (۱۳۸۹). *کارگاه روش ترجمه*، ج ۱. تهران: سمت.
۴۹. فیض کاشانی، ملا محسن (۱۴۱۵ ق). *تفسیر الصافی*، تهران: الصدر.
۵۰. فیضی دکنی، ابوالفضل (۱۴۱۷ ق). *سواطع الالهام فی تفسیر القرآن*. قم: دارالمنار.
۵۱. قرائتی، محسن (۱۳۸۳). *تفسیر نور*. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
۵۲. قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۶۴). *الجامع لأحكام القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
۵۳. قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۷۶). *تفسیر قمی*. قم: دار الكتاب.
۵۴. قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا (۱۳۳۸). *کنز الدقائق و بحر الغرائب*، تهران: وزارت ارشاد اسلامی.

۵۵. کاشانی، ملا فتح الله (۱۳۳۶). *منهج الصادقین فی إلزام المخالفین*. تهران: کتابفروشی محمد حسن علمی.
۵۶. کاشفی سبزواری، حسین (بی تا). *جواهر التفسیر*. تهران: دفتر نشر میراث مکتوب.
۵۷. «المسار التاريخی لترجمة «أصبح» إلى الفارسیة». *بحوث فی اللغة العربیة وآدابها*. ش ۲.
۵۸. کریمی نیا، مرتضی (۱۳۹۶). «گفتگو با دکتر آذرتاش آذرنوش: شکل‌گیری ترجمه فارسی کهن از قرآن کریم». *ترجمان وحی*. ش ۴۲.
۵۹. محلی، جلال‌الدین؛ سیوطی، جلال‌الدین (۱۴۱۶ ق). *تفسیر الجلالین*. بیروت: مؤسسه النور.
۶۰. مراغی، احمد بن مصطفی (بی تا). *تفسیر المراغی*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۶۱. مصطفوی، حسن (۱۳۶۰). *التحقیق فی کلمات القرآن*. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۶۲. _____ (۱۳۸۰). *تفسیر روشن*. تهران: مرکز نشر کتاب.
۶۳. مظهری، محمد ثناءالله (۱۴۱۲ ق). *التفسیر المظهری*. پاکستان: مکتبه رشدیة.
۶۴. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الإسلامیة.
۶۵. میدی، احمد بن ابی سعد (۱۳۷۱). *کشف الأسرار و عتة الأبرار*. تهران: امیر کبیر.
۶۶. میرزا خسروانی، علیرضا (۱۳۹۰ ق). *تفسیر خسروی*. تهران: اسلامیه.
۶۷. نخاس، احمد بن محمد (۱۴۲۱ ق). *اعراب القرآن*. بیروت: دار الکتب العلمیة.
۶۸. نخجوانی، نعمت‌الله بن محمود (۱۹۹۹ م). *الفواتح الالهیة و المفاتح الغیبیة*. مصر: دار رکابی.
۶۹. نووی جاوی، محمد بن عمر (۱۴۱۷ ق). *مراح لبید لکشف معنی القرآن المجید*. بیروت: دار الکتب العلمیة.
۷۰. نیشابوری، نظام‌الدین حسن بن محمد (۱۴۱۶ ق). *غرائب القرآن و رغائب الفرقان*. بیروت: دار الکتب العلمیة.
۷۱. الهمدانی، ابن عقیل (۱۳۸۴ ق). *شرح ابن عقیل*. ج ۱. چ ۱، مصر: المکتبه التجاریه الکبری.
۷۲. نرم‌افزار جامع التفاسیر نور ۲، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.

